

**SHAXSNING OG'ISHGAN XULQ-ATVORI: SHAKLLANISH SABABLARI
VA OLDINI OLISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI**

Egamberdiyeva Dilfuza Abduazim qizi.

Mirzaobod tumani 6-sonli maktab amiyotchi psixologi.

Annotatsiya. *Ushbu tezisda shaxsning og'ishgan axloqiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy va psixologik omillar tahlil qilinadi. Og'ishgan axloq shaxsiy va jamiyat omillarining o'zaro ta'siri natijasida shakllanib, huquqbuzarlik, axloqiy buzilishlar va jamiyat normalariga zid harakatlarda namoyon bo'ladi. Tadqiqot davomida turli nazariy yondashuvlar, empirik tahlillar va real holatlar o'rganilib, og'ishgan axloqning shakllanish sabablari hamda uning oldini olish strategiyalari yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *og'ishgan axloq, ijtimoiy ta'sir, psixologik omillar, shaxs rivojlanishi, axloqiy buzilishlar.*

Mamlakatimiz XX asrning oxiri va va XXI asrning boshlari- da jamiyatning barcha sohalarida erishgan ulkan yutuqlari bilan dunyo xaritasidan munosib o'rin egallab, barcha sohalarida tub islohotlarni amalga oshirmoqda. Bu islohotlarning maqsadi avvalo inson omilini har qachongidan ham yuqori darajaga ko'tarish, uning kuchi, saviyasi, idroki, salohiyati, ruhiy hamda ma'naviy barkamolligini ta'minlash, yuksak taraqqiyotga erishish orqali barcha sohalarida jahon hamjamiyatida yetakchi o'rinni egallashdan iboratdir. Jamiyat taraqqiyotida har bir inson o'z xulq-atvori, qadriyatlar va axloqiy normalariga asoslangan holda shakllanadi. Shu bilan birga, turli ijtimoiy va psixologik omillar tufayli ayrim shaxslar umumqabul qilingan axloqiy me'yorlardan og'ishishi mumkin [1]. Og'ishgan axloq shaxs tomonidan jamiyat talablariga zid bo'lgan xatti-harakatlarni amalga oshirishni anglatib, huquqbuzarlik, ijtimoiy nosozlik va deviant xatti-harakatlar ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Deviant xulqli shaxs deb, birinchi navbatda, axloqiy jihatdan qarindosh-urug'lari va do'stlarining ko'nglini og'rita- digan va atrofdagilarning hayoti uchun xavf tug'diradigan shaxslarga (individlarga) aytiladi. Katta yoshdagi individ avval boshdanoq ichki maqsadga intilish kuchiga ega bo'lib, shunga ko'ra, faolligining barcha ko'rinishlari yuzaga chiqadi. V.A.Petrovskiy- ning fikricha [1], bu o'ziga xos muvofiqlik postulati (isbotsiz qabul qilinadigan qoida)da ifodalanadi. Bu o'rinda har qanday ruhiy jarayonlar va xulqiy xatti-harakatlarning boshlang'ich moslashuv yo'nalishi haqida so'z yuritilmoqda. Muvofiqlik postulatlarini uch turga ajratiladi: gomeostatik, gedonik (huzur-halovatga intilish insonga xos xislat deb hisoblovchi axloqiy ta'limot), pragmatik.

Gomeostatik variantida muvofiqlik postulati muhit bilan o'zaro munosabatlardagi ziddiyatlarni bartaraf qilish, ruhiy zo'riqish darajasini pasaytirish, muvozanat o'rnatish shaklidagi talablar kabi namoyon bo'ladi.

Gedonik variantida kishining harakatlari ikki birlamchi affekt: qoniqish va azob orqali aniqlanadi; axloqning namoyon bo'lishi esa qoniqishni maksimalashtirish va azobni

kamaytirish sifatida izohlanadi.

Pragmatik variant maqbullashtirish tamoyilidan foydalanadi, bunda diqqat markaziga axloqning tor amaliy jihati: foyda, naf yoki muvaffaqiyat qo'yiladi.

Demak, kishining voqelik (borliq) bilan o'zaro aloqalari- ning tahlili deviant axloqni baholashning asosi bo'lib xizmat qiladi, zero me'yorning hukmron tamoyili shaxsning nimagadir yoki kimgadir (ya'ni real borliqqa) moslashuvidan kelib chiqadi.

Shaxs va borliqning o'zaro munosabatlarini beshta usul bilan aniqlash mumkin:

- 1) moslashuv;
- 2) qarshilik ko'rsatish;
- 3) ro'para bo'lish;
- 4) vaziyatdan qochish;
- 5) mensimaslik.

Yetuk intellektual salohiyatli shaxslar voqelikka moslashuv- ni tanlaydi. Qarshilik ko'rsatishda shaxs faol ravishda o'ziga, dunyoqarashiga mos kelmaydigan borliqni o'zgartirishga, ya'ni uni o'zining shaxsiy qarashlari va qadriyatlariga muvofiq o'zgartirishga harakat qiladi. U o'zi duch kelayotgan barcha muammolar borliqning ijtimoiy me'yorlariga asoslanganligiga ishonadi va borliq bilan kurash, borliqni o'ziga moslashtirib o'zgartirishga harakat qilish yoki jamiyat me'yorlarini buzuvchi axloqdan maksimal darajada foydalanish uning o'z maqsadlariga erishi- shining yagona usuli bo'lib qoladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Deviant axloqning asosiy turlariga jinoyatchilik, ichkilik- bozlik, giyohvandlik, o'zini o'zi o'ldirish, daydilik, fohishalik va ruhiyat buzilishini kiritamiz.

Og'uvchi axloq - axloq moslashuvini yo'qotishning turli shakllarda ifodalanuvchi salbiy ruhiy-ijtimoiy rivojlanishi va ijtimoiylashtirish jarayoni buzilishining natijasi hisoblanadi.

Moslashuv (lotincha adaptare – moslashtirmoq) - atrofdagi shart-sharoitlarga moslashuv. Insonning moslashuvi ikki: biolo- gik va ruhiy jihatga ega.

Biologik moslashuv organizmni muhitning barqaror va beqaror shart-sharoitlari: harorat, atmosfera bosimi, namlikka, yorug'lik va boshqa fizik sharoitlarga, shuningdek organizmdagi o'zgarishlarga, kasallikka, biron-bir a'zoni yo'qotish yoki uning funksiyalarini cheklashga moslashuvini o'z ichiga oladi. Moslashuv maqsadida inson o'zining faoliyat mahsuli hisoblanuvchi turli yordamchi vositalardan (uy-joy, kiyim, harakatlanish vositasi va hokazo) foydalanishi mumkin. Shu bilan birga, kishida ba'zi biologik jarayonlar va holatlarni erkin ruhiy boshqarish qobiliyati paydo bo'ladi, bu esa uning moslashuv imkoniyatlarini kengaytiradi. Ruhiy moslashuv kishining shaxs sifatida mazkur jamiyatning talablari va shaxsiy ehtiyojlari, sabablari va manfaatlariga muvofiq ravishda hayot kechirishini o'z ichiga oladi. Ruhiy moslashuv keng ma'noda mazkur jamiyatning me'yorlari va qadriyatlarini o'zlashtirish yo'li bilan, shuningdek, eng yaqin ijtimoiy muhitga – jamoatchilik guruhi, mehnat jamoasi, oilaga nisbatan amalga oshiriladi. Ruhiy moslashuvning asosiy ko'rinishlari

kishining tevarak-atrofdagi odamlar bilan o'zaro munosabatlari va uning tashqi va ichki dunyosini tubdan o'zgartirish bilan bog'liq faoliyatidan iborat.

Delinkvent axloq – ushbu jamiyatda va ayni vaqtda o'rna- tilgan huquqiy me'yorlardan og'ishgan, jamoatchilik tartibiga xavf soluvchi muayyan shaxs harakati [2].

Delinkvent shaxs – keskin og'uvchi axloqqa ega bo'lgan jinoiy jazoga mos harakatlarni namoyon qiluvchi sub'ekt.

Ikkinchi guruhga kishining o'zini o'zi barbod qiluvchi, ya'ni axloqi va harakatlari orqali, ruhiyati yoki yaxlit organizmning yanada tezroq yoki sekinroq va tiklab bo'lmaydigan yemirilishiga olib keluvchi axloqi vakillari kiritilgan. Bu - ichkilikbozlar, giyohvandlar, o'z joniga qasd qiluvchilardir.

Va nihoyat, uchinchi guruhni kishining me'yoriy bo'lmagan axloqi vakillari tashkil etgan bo'lib, uning tarkibiga turli ruhiyat buzilishlari bilan kasallangan kishilar kiradi.

Sub'ektning ruhan o'zini o'zi yemiruvchi axloqini tushunish uchun uning dunyoga nisbatan bo'lgan ratsional va irratsional munosabatlari xususiyatini hisobga olish zarur. Inson o'z axloqini mavjud hayotda rejalashtira va bashorat qila turib, ongsiz ravishda o'zini maqsadga erishish yo'lida kutib turgan taxminiy energetik sarflariga umid qiladi. Maqsadiga erishish jarayonida inson ish bajarish uchun zarur bo'lgan energiya miqdorini chiqarishga qodir bo'lmay qolsa, u holda unda charchoq holati paydo bo'ladi va qo'shimcha ravishda zarur energiya ishlab chiqarish uchun ishni to'xtatib turish istagi paydo bo'ladi. Agar kishining rejalari va bashoratlari xato bo'lib chiqsa va u talab qilinganidan ko'proq energiya sarflagan bo'lsa, unda hayajonlanish holati paydo bo'ladi. Kishi o'zini deyarli har narsaga qodir deb his qiladi. Buni odamda kutilmaganda shunchalik ko'p pul paydo bo'lgan va u bu pullarni qaerga sarflashni bilmayotganligi holati bilan tenglashtirish mumkin. Shuning uchun, ko'pgina individlar iloji boricha ko'proq shunday holatga tushishga harakat qiladilar. Unga ruhiy faol moddalar deb ataluvchi vositalar yordamida erishiladi. Ruhiy faol modda – bir marta qabul qilishning o'zida kayfiyatni, jismoniy holatni, o'zini his qilishni o'zgartirish, uni o'rab turgan olamni, axloqni o'zlashtirish yoxud boshqa ruhiy- jismoniy samaralar berish, uzoq vaqt davomida qabul qilishda esa ruhiy va jismoniy tobelikni keltirib chiqaruvchi har qanday kimyoviy moddaga aytiladi.

Ruhiy tobelik - doimiy yoki davriy ravishda ruhiy-faol moddani astoydil izlash bilan tavsiflanuvchi o'rganib qolishdir. Jismoniy tobelik esa – tolerantlikning ortishi, ya'ni bekor qilish sindromi yuzaga kelishini bartaraf qilish uchun moddaning o'sib boruvchi dozalarini qabul qilish zaruriyati bilan tavsiflanadi. Bekor qilish sindromi (abstinensiya) – ruhiy faol moddalarni iste'mol qilishni to'xtatish natijasida yuzaga keluvchi va xavotir, vahima, affektli zo'riqish, ichki notinchlik, achchiqlanuvchanlik va kayfiyat, yurak urishining pasayishi, titrash yoki, aksincha, terlashda namoyon bo'luvchi o'ziga xos sindromdir.

Tolerantlik (barqarorlik) – narkotikli ta'sir qiluvchi moddaning ma'lum dozasiiga bardosh berish qobiliyatidir; istalgancha samara beruvchi minimal doza bilan belgilanadi.

Ruhiy-faol moddalar orasida narkotiklar, zaharli va psixotrop ta'sir ko'rsatuvchi dori vositalari alohida ajralib turadi. Narkotik deganda, odatda, quyidagi mezonlarga mos keluvchi

modda tushuniladi:

- ruhiy jarayonlarga o'ziga xos – sedativ, rag'batlantiruvchi, gallyusinogen va shu kabilar (tibbiy mezon) ta'sir ko'rsatadi;

- moddani oqibati ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan, ulkan ko'lamlarga yetadigan darajada notibbiy iste'mol qilish (ijtimoiy mezon);

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, shaxsning og'ishgan axloqiga ijtimoiy va psixologik omillar kompleks ta'sir ko'rsatadi. Xususan:

- Oilaviy tarbiya va ijtimoiy muhit shaxsning axloqiy rivojlanishida muhim o'rin tutadi.
- Psixologik barqarorlik yetishmovchiligi shaxsning axloqiy normalardan og'ishishiga sabab bo'lishi mumkin.
- Guruh ta'siri va ijtimoiy stress og'ishgan axloq shakllanishida asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Shu sababli, og'ishgan axloqning oldini olishda ijtimoiy tarbiya, psixologik yordam va huquqiy ongni oshirish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilishi lozim. Odam o'z hayot yo'lining chegarasini aniq tasavvur etuvchi yerdagi yagona mavjudot hisoblanadi. Uning o'limga munosabati g'oyat murakkab va ko'p ma'nolidir: u xuddi doimo unga tayyorlangandek bo'ladi, va shu bilan bir vaqtda hech qachon uzil-kesil tayyor bo'lmaydi. Bu ambivalent munosabatlar bir qator badiiy asarlarda o'z aksini topgan. Shuning uchun, kishining o'zini o'zi o'ldirishi muammosi shuningdek, ratsional – ongli va irratsional – ichki his bilan sezish bilimlarining nisbatiga bog'liq. Bu jihatdan kishi uchun o'zini o'zi o'ldirish vaqtinchalik chora hisoblanmaydi. Axir hech narsani hech narsaga almashtirib bo'lmaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Retrovskiy V.A. Psixologiyada erkin nedensellik g'oyasi. <http://www.psychology.ru>
2. Komilova N.G'. xulqi og'ishgan bolalar psixologiyasi. Uslubiy qo'llanma.– T., 2018.
3. Nishanova Z.T., Tulyaganova. Sh.T. O'smirlik davrida qo'rquv holat- larining namoyon bo'lishi: Uslubiy qo'llanma. – T., 2019.
4. Buzg'unchi kultlar psixologiyasi: kult jarohatlarining oldini olish va davolash // Amaliy psixolog jurnali. Mutaxassis. masala – M., 2020. – No1-2.
5. Psixologiya va giyohvandlik xatti-harakatlarini davolash / Ed. S. Douling. - M., 2020 yil.
6. Deviant xulq-atvori bo'lgan voyaga etmaganlarni psixologik-ijtimoiy tuzatish va rehabilitatsiya qilish / Ed. S.A. Belicheva – M., 2019 yil.